

Rafał Panfil

 <https://orcid.org/0009-0004-4283-5804>

 r.panfil@zamek.malbork.pl

MUZEUM ZAMKOWE W MALBORKU

Przywilej króla Jana Kazimierza dla jezuitów malborskich z 1652 roku

 <https://doi.org/10.15633/tes.11101>

ABSTRAKT

Przywilej króla Jana Kazimierza dla jezuitów malborskich z 1652 roku

Jezuici osiedlili się w Malborku w 1618 roku. Do wybuchu wojny o ujście Wisły oraz zajęcia Malborka przez Szwedów w 1626 roku pełnili posługę przy kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela. Kiedy powrócili do miasta w 1636 roku, podjęli starania o pozyskanie własnej świątyni. Kościół stanowił bowiem centrum apostolskiej działalności jezuitów i nieodzowny element kolegium jezuickiego, które planowano tutaj otworzyć. Piętnastoletnie starania o kaplicę Nadbramną NMP, w której znajdował się słynący cudami obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, zakończyły się niepowodzeniem. W 1652 roku udało im się jednak uzyskać od króla Jana Kazimierza przywilej przekazujący im na podstawie królewskiego prawa patronatu kościół zamkowy NMP. Przywilej ten, zachowany w odpisie, nie był dotychczas nigdy publikowany. Miał on ogromne znaczenie dla rezydencji jezuitów w Malborku, ponieważ uzyskanie własnej świątyni pozwoliło na rozwój placówki i ostateczne otwarcie szkół jezuickich w mieście i zamku w latach siedemdziesiątych oraz osiemdziesiątych XVII wieku. W niniejszym artykule autor przedstawił okoliczności, w jakich jezuitom udało się uzyskać rzeczony dokument. Tekst uzupełniony został przez edycję przywileju.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Kazimierz Waza, Malbork, jezuici, rezydencja, kościół zamkowy NMP, przywilej

ABSTRACT

King John Casimir's privilege for the Malbork Jesuits in 1652

The Jesuits settled in Malbork in 1618. They ministered at the parish church of St John the Baptist until the outbreak of the Polish-Swedish war of 1626–1629 and the occupation of Malbork by the Swedes in 1626. When they returned to the city in 1636, they made efforts to obtain their own church. For the church was the centre of the Jesuits' apostolic activities and an indispensable part of the Jesuit college they planned to open here. Fifteen years of efforts to acquire the Chapel of the Blessed Virgin Mary, which housed the miraculous image of the Virgin and Child, were unsuccessful. In 1652, however, they succeeded in obtaining a privilege from King John Casimir granting them the castle church of the Blessed Virgin Mary on the basis of the royal right of patronage. This privilege, preserved in a copy, has never been published before. It was of great importance to the Jesuit residence in Malbork, as obtaining their own temple allowed for the development of the institution and the eventual opening of Jesuit schools in the town and castle in the 1670s and 1680s. In this article, the author presents the circumstances under which the Jesuits succeeded in obtaining the document in question. The text is supplemented by an edition of the privilege.

KEYWORDS: John Casimir Vasa, Malbork, Jesuit, residence, Blessed Virgin Mary Castle Church, privilege

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przywilej króla Jana Kazimierza (1609–1672) nadany malborskiej rezydencji jezuitów 7 listopada 1652 roku w Łowiczu. Dokument ten dotyczył przekazania jezuitom na mocy królewskiego prawa patronatu kościoła zamkowego NMP oraz przylegającego doń budynku mieszkalnego. Jest to dokument znaczący w dziejach tamtejszej placówki jezuitów, gdyż miał on decydujący wpływ na pozyskanie przez zakon własnej świątyni, co przyczyniło się do jej rozwoju. Kościół stanowił bowiem centrum apostolskiej działalności jezuitów. Bardziej szczegółowo zostało to ujęte w kolejnym podrozdziale.

Treść przywileju nie była dotychczas nigdy opublikowana w całości, a drukiem wydano jedynie jego fragment. Został on zamieszczony w jednej z części serii artykułów wydanych pod wspólnym tytułem *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, poświęconych dziejom malborskich kościołów¹. Teksty te wydawano w latach 1906–1908 na łamach biuletynu katolickiego dla diecezji warmińskiej „*Pastoralblatt für die Diözese Ermland*”². Niestety, autor publikacji pozostał anonimowy.

Przywilej Jana Kazimierza najprawdopodobniej nie zachował się w oryginale do naszych czasów³. Niewątpliwie dokument ten istniał jeszcze po likwidacji zakonu jezuitów w Prusach w 1780 roku. Świadczy o tym zachowany w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie spis archiwaliów rezydencji malborskiej „dawnego Towarzystwa Jezusowego” sporządzony w 1788 roku

1 *Kirchliche Altertümer von Marienburg (fortsetzung)*, „*Pastoralblatt für die Diözese Ermland*” 39 (1907) nr 8, s. 96.

2 Miesięcznik ten wydawany był w Braniewie w latach 1869–1930. Założycielem czasopisma był Franz Hipler (1836–1898), teolog katolicki i historyk, rektor i profesor w Królewskim Liceum Hosianum w Braniewie. Szerzej zob. *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/33530?language=pl> (15.10.2024); J. Jasiński, *Trzej historycy warmińscy drugiej połowy XIX wieku o dawnej tożsamości warmińskiej* (Anton Eichorn, Franz Hipler, Karol Emilian Sieniawski), „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” 2006 nr 4 (254), s. 521–529.

3 Oryginału nie udało się odnaleźć w zasobie Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, gdzie w stanie szczątkowym znajdują się materiały przechowywane niegdyś w archiwum rezydencji malborskiej. Zob. sygnatury AB H 11, AB H 15, Malbork 31, 40, 41, 49, 62, 63, 64.

w Malborku i opieczętowany przez biskupa kamienieckiego oraz sufragana chełmińskiego Iwo Onufrego Rogowskiego (1737–1806)⁴. Powstał on zapewne w trakcie przekazywania tych dokumentów do archiwum diecezji chełmińskiej. Zostały one wówczas pogrupowane w dwadzieścia trzy powiązane tematycznie fascykuły. Piąty fascykuł zawierał zapisy na rzecz kościoła zamkowego NMP oraz kaplicy św. Anny, wraz z indeksem, i w nim zapewne znajdował się oryginalny przywilej królewski.

Szczęśliwie treść interesującego nas dokumentu zachowała się w osiemnastowiecznym odpisie, który powstał na początku panowania króla Stanisława Augusta (1732–1798). Obecnie znajduje się on także w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, w zespole Malbork 41. Całość, zatytułowana *Confirmatio Jurium et Privilegiorum Residentiae Mariaeburgensi Patrum Societatis Jesu servientium*, składa się z sześciu stron i stanowi kompilację odpisów oraz konfirmacji przywilejów nadanych malborskiej rezydencji jezuitów przez kolejnych monarchów polskich: Władysława IV, Jana Kazimierza, Augusta II i Augusta III. Dokument nie posiada daty dziennej ani miesięcznej, lecz jedynie roczną: 1765⁵. Zamieszczony w nim odpis przywileju z 1652 roku, jak się dowiadujemy z tego tekstu, został zaczerpnięty z konfirmacji wystawionej na prośbę jezuitów 4 maja 1703 roku w Malborku przez króla Augusta II (1670–1733)⁶, zatytułowanej *Approbatio Privilegii pro Capella Arcis tam Superiori B. M. Virginis, quam Inferioris Concessio Snctae Annae Data Religiosis Patribus Societatis Jesu Residentiae Mariaeburgensis cum adjacente Mansione*. Dokument Augusta II podpisał sekretarz królewski, stolnik witebski i pamiętnikarz Kazimierz Sarnecki⁷. Mamy zatem do czynienia z odpisem odpisu, konfirmowanym przez Stanisława Augusta. Ponieważ jednak pod dokumentem brak daty dziennej, podpisu króla oraz pieczęci, choć wygląda on na czystopis, nie ma pewności,

4 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 41, bez paginacji.

5 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 64, Rezydencja jezuicka w zamku, *Confirmatio Jurium et Privilegiorum Residentiae Mariaeburgensi Patrum Societatis Jesu servientium*, bez paginacji.

6 W 1703 roku August II zamieszkiwał w Malborku od 14 lutego do 6 maja. Podczas tego pobytu w zamku obradowała rada senatu. Zob. S. Wilhelmi, *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit*, neu ed. von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2006, s. 79–81; R. Panfil, *August II Mocny*, w: *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 2: *Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 18 września – 2 stycznia 2022*, red. A. Dobry, R. Panfil, Malbork 2022, s. 318.

7 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 64, Rezydencja jezuicka w zamku, *Confirmatio Jurium et Privilegiorum Residentiae Mariaeburgensi Patrum Societatis Jesu servientium*, bez paginacji.

czy był on kiedykolwiek sygnowany. Podsumowując, należy stwierdzić, że jest to jedyna zachowana kopia dokumentu Jana Kazimierza z 1652 roku. Edycja dokumentu została załączona do niniejszego artykułu w formie aneksu.

Kościół zamkowy NMP w Malborku

Dzieje kościoła zamkowego NMP w Malborku były już wielokrotnie opisywane w literaturze naukowej, szczególnie w ciągu ostatniego dziesięciolecia – wówczas to dokonano ostatecznej odbudowy (2016) tej dawnej świątyni⁸ po zniszczeniach wojennych⁹. W tym miejscu przypomniana zostanie pokrótce jego historia do pierwszej połowy XVII wieku, kiedy to znalazł się w orbicie zainteresowań zakonu jezuitów.

Budowę kościoła zamkowego NMP w Malborku ukończono przed 1 maja 1344 roku. Od momentu swojego powstania do połowy XV wieku (1457) był on najważniejszą świątynią w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach¹⁰. Po przejęciu zamku malborskiego przez Kazimierza Jagiellończyka (1457) oraz zawarciu II pokoju toruńskiego (1466) świątynia ta, wraz z innymi kościołami i kaplicami znajdującymi się na obszarze zamku, objęta została patronatem królewskim i stanowiła prepozyturę odrębną od probostwa malborskiego¹¹.

8 Obecnie jest to wnętrze muzealne.

9 Zob. np. *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014; *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. J. Hochleitner, Malbork 2015; A. Kopiczko, *Świątynie katolickie i duszpasterstwo w Malborku w latach 1525–1772*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2015 nr 1 (287), s. 35–59; *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016; *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016 (tam starsza literatura); *Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania. Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im Macieja Kilarskiego”*, red. W. Połom-Jakubowicz, J. Trupinda, Malbork 2022.

10 S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów 1309–1457*, Malbork 2019, s. 469–471.

11 W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezańskiego w latach 1525–1821*, t. 1: *Studium prozograficzne*, Elbląg 2009, s. 59–60. Pojawiające się w literaturze przedmiotu sugestie, jakoby kościoły zamkowe podporządkowano wówczas probostwu malborskiemu (jako kościoły filialne), w świetle dostępnych źródeł należy uznać za nieuzasadnione. Domniemanie takie pojawia się w jednym ze wspomnianych już artykułów, pisanych przez anonimowego autora pod wspólnym tytułem *Kirchliche Altertümer von Marienburg* (s. 94). W ślad za jego tezami poszli potem w swoich opracowaniach Wiesław Długokę-

Pod względem przynależności kościelnej oraz administracyjnej kościoł zamkowy NMP znalazł się w części diecezji pomezańskiej, położonej w granicach nowo utworzonych Prus Królewskich. Polski monarcha, jako władca terytorialny, uzyskał możliwość wpływu na obsadę personalną wszystkich kościołów podlegających jego patronatowi na tym obszarze. Jednak po śmierci współpracującego z królem biskupa chełmińskiego i administratora pomezańskiego Wincentego Kiełbasy (zm. około 1479) zasada ta uległa zachwianiu, gdy na podstawie ustaleń II pokoju toruńskiego biskupem pomezańskim został kandydat wskazywany przez wielkiego mistrza. Biskupi pomezańscy posiadali bowiem prawo inwestytury na obszarze całej diecezji pomezańskiej, również w części znajdującej się pod świecką jurysdykcją króla polskiego. Doprowadziło to do licznych konfliktów pomiędzy starostami malborskimi a biskupami, gdyż król nie godził się, aby mieli oni jakikolwiek wpływ na obsadę stanowisk kościelnych w zamku malborskim. Wynikało to z faktu, iż zakon krzyżacki nie zaprzestał zabiegów o rewindykację utraconych ziem, w tym stołecznego Malborka. Jeszcze na początku XVI wieku król Zygmunt I Stary pisał w liście do urzędników zamkowych, że kler żuławski (a więc zapewne również zamkowy) ma podlegać wyłącznie władzy biskupa włocławskiego i *nikogo innego*, nie może uczestniczyć w synodach zwoływanych przez biskupa pomezańskiego, gdyż ten ostatni nie podporządkowuje się władzy królewskiej¹².

Ordynacja króla Zygmunta Starego z 3 października 1521 roku ustalała, że w zamku powinno pełnić stale posługę czterech kapłanów pracujących w kościołach NMP, św. Wawrzyńca i św. Ducha, przy czym ten ostatni ulokowany był w jurydyce kościelnej na przedmieściu miasta. W rzeczywistości w pierwszej połowie XVI wieku duchownych tych było każdego roku zazwyczaj pięciu. Wszyscy wspomniani duchowni mieli otrzymywać stałe wynagrodzenie wypłacane kwartalnie z dochodów zamku malborskiego. Od połowy lat sześćdziesiątych tego stulecia liczbę księży w zamku zredukowano z pięciu do dwóch.

ki i Jan Wiśniewski, nie podejmując się jednak zbadania tego problemu. Zob. W. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004, s. 203; J. Wiśniewski, *Kościół (kaplica) Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku w strukturze kościelnej diecezji pomezańskiej*, w: *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 17–18.

12 „Clerus etiam insularum episcopo Vladislaviensi et non alteri obediāt, nec ad synodos eorum episcoporum vadant, qui se a nostra ditione subtrahere nituntur” (*Acta Tomiciana. Epistole. Legationes. Responsa. Actiones. Res Geste; Serenissimi Principis Sigismundi, Ejus Nominis Primi, Regis Polonie, Magni Ducis Lithuanie, Russie, Prussie, Masovie Domini. Quarum Primus Hic Tomus Est Continet A. D. 1507–1511*, opr. S. Górski, Poznań 1852, s. 155).

Połączono prepozyturę kościoła zamkowego NMP z funkcją kaznodziei tej świątyni. Księża zamkowi byli bez wątpienia duchownymi diecezjalnymi, a nie zakonnymi, o czym świadczy tytuł *Dominus*¹³ umieszczany przy imionach tychże duchownych w zapisach w księgach rachunkowych zamku malborskiego¹⁴. Interesujące jest, że w szczytowym okresie reformacji, kiedy nawet kościół parafialny w Malborku używany był w latach 1569–1598 symultanicznie przez katolików i luteranów¹⁵, funkcje prepozyta i kaznodziei w kościele zamkowym NMP pozostawały stale obsadzone. Dopiero inwazja szwedzka na Prusy i zdobycie Malborka w 1626 roku spowodowały, że miejscowe duchowieństwo katolickie zostało wygnane z miasta i zamku. Po zakończeniu wojny o ujście Wisły (1635) próbowano przywrócić obsadę prepozytur zamkowych, co ze względu na ogólne problemy kadrowe na obszarze dawnej diecezji pomezkańskiej okazało się niemożliwe. Doszło do sytuacji, kiedy obowiązki prepozytów kościołów zamkowych NMP i św. Wawrzyńca teoretycznie przejął proboszcz malborski i zarazem oficjał pomezkański, rezydujący w kościele parafialnym św. Jana w mieście oraz jego wikariusze (o ile takowych akurat zatrudniał). W praktyce wyglądało to zupełnie inaczej. Wizytacje biskupie przeprowadzane w latach 1637–1654 wyraźnie dowodzą, że proboszcz nie był w stanie realizować tych zadań, szczególnie z powodu braków kadrowych. Jednocześnie nie chiano jednak przekazać kościoła zamkowego rezydującym w Malborku jezuitom, którzy długo nie posiadali własnej świątyni, pełniąc posługę pomocniczą przy kościele parafialnym. Powodem były fundusze przeznaczone na utrzymanie duchowieństwa, wypłacane proboszczowi według starej ordynacji Zygmunta I Starego z budżetu ekonomii malborskiej. W trudnych czasach powojennych sumy te były bardzo atrakcyjne dla borykającej się z problemami finansowymi parafii malborskiej¹⁶.

¹³ Gdyby byli to duchowni zakonnici, określano by ich terminem „Pater”.

¹⁴ R. Panfil, *Dygnitarze, urzędnicy, duchowni i służba zamku malborskiego w latach 1552–1569 w świetle ksiąg rachunkowych administratorów*, „Studia Zamkowe” 7 (2020), s. 60; R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, Malbork 2024, s. 69–70.

¹⁵ W rzeczywistości w latach 1571–1594, kiedy probostwo malborskie pozostawało nieobsadzone, przejęty został przez luteranów. Por. R. Panfil, *Stosunki religijne w Malborku od początku reformacji do początku XVII wieku*, „Studia Zamkowe” 5 (2018), s. 103.

¹⁶ Szerzej problem sporu o prepozyturę zamkową między jezuitami a duchowieństwem parafialnym został opisany w: R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 73–75, 283–285, 286–289.

Okoliczności powstania dokumentu

Starania zakonu jezuitów o pozyskanie kościoła zamkowego NMP w Malborku zostały w ostatnich latach dokładnie opracowane i omówione w literaturze przedmiotu¹⁷. Zostaną one w tym miejscu pokrótce przypomniane, ponieważ wiążą się bezpośrednio z powstaniem oraz wydaniem przywileju z 1652 roku.

Po raz pierwszy ideę osadzenia jezuitów w zamku zaprezentował w 1636 roku biskup chełmiński i pomezański Jan Lipski (1589–1641), który otrzymawszy zgodę króla Władysława IV chciał, aby zakonnicy pełnili posługę zarówno w kościele zamkowym, jak i parafialnym. Zamierzenia tego nie udało się jednak zrealizować ze względu na sprzeciw nowego ekonoma malborskiego Gera-da Denhoffa (1589–1648), który był kalwinem¹⁸. Zresztą jezuici malborscy nie byli wówczas zainteresowani przejęciem tej świątyni, uwagę swoją skupiając na pozyskaniu kaplicy Nadbramnej NMP, w której znajdował się słynący łaskami obraz Najświętszej Marii Panny z Dzieciątkiem¹⁹. Wiązało się to z pochodzącym z 1607 roku rozporządzeniem biskupa chełmińskiego i pomezańskiego Wawrzyńca Gembickiego (1559–1624), który zlecił miejscowemu duchowieństwu odnowienie praktykowanego w niej w dawnych czasach kultu maryjnego²⁰. Ponadto, chcąc założyć w Malborku kolegium, jezuici musieli posiadać własną świątynię, stanowiącą integralną część tego typu placówki edukacyjnej²¹. Ewentualne przekazanie kaplicy zakonowi napotykało jednak na poważne przeszkody natury formalnej, które doprowadziły do ostrego sporu o tę świątynię zarówno z miastem Malborkiem, jak i miejscowym duchowieństwem

17 R. Panfil, *Pierwsi jezuici w Malborku jako reprezentanci multietnicznego społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 267–272; R. Panfil, *Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego w Malborku*, „Echa Przeszłości” 2017 nr 18, s. 171–198; R. Panfil, *Próby fundacji kolegium jezuickiego w Malborku w XVII wieku*, w: *Odkrywamy polskość Malborka. W stulecie odzyskania niepodległości*, red. J. Hochleitner, K. Polejowski, Malbork 2018, s. 69–71; R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 69–77.

18 R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 70.

19 R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 64–69.

20 R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 241. Na temat kaplicy Nadbramnej NMP oraz średniowiecznego kultu maryjnego w Malborku zob. W. Długokęcki, *Kaplica i wikaria Najświętszej Marii Panny na Bramie Przewozowej w Malborku w średniowieczu*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 10 (2004): *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, s. 61–73; W. Długokęcki, *Kult Najświętszej Marii Panny w mieście Malbork w średniowieczu*, „Studia Elbląskie” 24 (2023), s. 19–29.

21 R. Panfil, *Próby fundacji kolegium jezuickiego w Malborku*, s. 65–69.

oraz biskupem²². W związku z tym wysiłki podejmowane przez zakon ostatecznie spełzły na niczym i w 1651 roku jezuici powrócili do idei przekazania im innego malborskiego kościoła pod wezwaniem maryjnym, czyli kościoła zamkowego NMP. Według relacji o. Stanisława Kuklińskiego zamieszczonej w kronice domowej rezydencji malborskiej do pomysłu takiego nakłonili jezuity malborskich jezuicki kapelani królewscy: kaznodzieja o. Wojciech Cieciszewski, spowiednik króla o. Karol Soll i spowiednik królowej o. Wilhelm Rosa, a także ówczesny opat płocki i sekretarz królewski Tomasz Ujejski²³. Argumentowali oni, iż monarcha, zmęczony już długotrwałym sporem zakonu z biskupem chełmińskim oraz radą miasta Malborka o kaplicę Nadbramną, chętnie przychylił się do prośby o przekazanie jezuitom świątyni zamkowej wraz z kaplicą św. Anny oraz przylegającym do nich budynkiem mieszkalnym zwanym „kamieniczką”. Już we wrześniu 1651 roku, kiedy w Malborku przebywał król Jan Kazimierz wraz z królową, ówczesny superior rezydencji Baltazar Wielowiejski zabiegał u króla o siedzibę dla Towarzystwa na Zamku Wysokim, co skutkowało, na razie ustną, zgodą monarchy na przekazanie „kamieniczki” jezuitom. W drugiej połowie 1652 roku jezuici malborscy przekonali do swoich planów przełożonych zakonnych i otrzymali ich aprobatę, a następnie zgodę oficjała pomezańskiego oraz biskupa chełmińskiego i pomezańskiego Andrzeja Leszczyńskiego (1608–1658)²⁴. Ten ostatni jesienią 1652 roku, jako nominat na arcybiskupstwo gnieźnieńskie po zmarłym niedawno Macieju Łubieńskim, podejmował Jana Kazimierza z żoną i dworem w rezydencji prymasa w Łowiczu²⁵. Według relacji o. Stanisława Kuklińskiego „gdy [biskup Leszczyński] 7 listopada rano konferował z Najmiłościvszym i obu ten środek się spodobał [tzn.] dania nam własnej siedziby, uspokojenia miasta [Malborka], położenia

22 Od momentu jej ufundowania w 1448 roku przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Konrada von Erlichshausen (zm. 1449) prawo patronatu nad tym kościołem posiadało miasto. Ponadto na skutek umowy zawartej z magistratem w 1561 roku przez oficjała malborskiego kaplica Nadbramna była filią kościoła parafialnego. Przebieg sporu został szczegółowo opisany w: R. Panfil, *Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego*, s. 183–192.

23 *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744*. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2013, s. 16; R. Panfil, *Próby fundacji kolegium jezuickiego w Malborku*, s. 189, 193; R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 71.

24 Szczegółowy opis wydarzeń zob. R. Panfil, *Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego*, s. 189–195.

25 Od 1649 roku para królewska pielgrzymowała do tamtejszej kaplicy św. Wiktorii. Por. Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 185; A. S. Czyż, *Łowicz. Kolegiata Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*, Warszawa 2010, s. 81–83.

kresu sporowi i niechęciom, zaraz też zgodę królewską dyplomem wyrażoną otrzymał”²⁶.

Otrzymanie przywileju od króla nie oznaczało jednak, że jezuita od razu mogli wejść w posiadanie oraz użytkowanie kościoła zamkowego NMP. Do tego potrzebny było jeszcze formalny akt potwierdzenia ze strony miejscowego biskupa, którego z nieznanых przyczyn nie udzielił ani biskup Leszczyński, ani dwóch jego następców. Przywilej królewski potwierdzony został dopiero specjalnym aktem wydanym 8 listopada 1674 roku przez biskupa chełmińskiego i pomezańskiego Andrzeja Olszowskiego (1621–1677), wówczas już nominata na arcybiskupstwo gnieźnieńskie²⁷. W czerwcu 1675 roku do ołtarza głównego przeniesiono cudowny obraz Najświętszej Marii Panny, który wcześniej znajdował się w kaplicy Nadbramnej.

Przekazując jezuitom malborskim kościół zamkowy NMP, król chciał zakończyć spory z miastem Malborkiem o kaplicę Nadbramną NMP. Akt ten wywołał jednak długotrwały konflikt między jezuitami a proboszczem kościoła farnego, a zarazem oficjałem pomezańskim. Jezuitom zarzucano między innymi odbieranie dochodów duchowieństwu diecezjalnemu²⁸. Ci ostatni aż do kasaty zakonu zaprzeczali, aby kościół zamkowy został przekazany zakonowi legalnie, pomimo potwierdzającej to bulli papieskiej wydanej 29 kwietnia 1729 roku²⁹. Echa tego sporu znajdujemy jeszcze w przywoływanym wydawnictwie *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, którego autor próbował w dowiesć, manipulując źródłami, że kościół zamkowy NMP nigdy nie należał do zakonu jezuitów, a jedynie był przez nich użytkowany. Przeczy temu chociażby fakt, że ostatnią wizytację biskupią kościoła zamkowego w Malborku wykonano

²⁶ *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 17.

²⁷ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. AB, H 11, Historia Residentiae Mariaburgensis Ab Anno 1647, k. 22; *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 48; tamże, sygn. Malbork 41, Catalogus Privilegiorum, Munimentorum variorum, ad Residentiam Mariaeburgensem spectantium, Conscriptus Anno 1717, s. 1 (dawna paginacja).

²⁸ Roczny dochód prepozyta kościoła zamkowego z tytułu różnych dotacji i przywilejów wynosił około 700–800 florenów. Por. R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 73–76.

²⁹ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 64, Rezydencja jezuicka w zamku, bez paginacji. Por. też: W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013, Aneks 4: *Papieska zgoda na inkorporację kościoła parafialnego w Kościelecach do rezydencji jezuitów w Malborku z 12 maja 1729 roku*, s. 213–218. W dokumencie tym przywoływano między innymi przywilej Jana Kazimierza z 1652 roku oraz późniejsze jego potwierdzenie przez bp. Andrzeja Olszowskiego.

w 1654 roku. Kościoły jezuickie nie podlegały bowiem wizytacjom miejscowego biskupa, lecz wyłącznie prowincjała zakonu lub wizytatora prowincji³⁰.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na pojawiające się już od XVII wieku pomyłki w datowaniu omawianego przywileju królewskiego na lata 1655, 1656 lub 1657. Błąd taki znajdował się również w prezentowanym tutaj odpisie, gdzie datę roczną zapisano jako MDCLVI, zamiast MDCLII. Zaraz obok jednak napisano, że dokument został wystawiony w czwartym roku panowania Jana Kazimierza jako króla polskiego i piątym jako króla szwedzkiego³¹, czyli bezsprzecznie w 1652 roku. Zapis numeryczny „MDCLVI” jest niewątpliwie omyłką pisarską, gdzie „II” zostało zamienione na „VI”. Ma to potwierdzenie również w innych źródłach, jak chociażby w przywoływanej już kronice domowej rezydencji malborskiej czy rewizji ekonomii malborskiej z 1675 roku, które też podają rok 1652. Ponadto wystawienie dokumentu dla rezydencji malborskiej 6 listopada 1656 roku byłoby niemożliwe, gdyż od marca zamek i miasto okupowane były przez Szwedów, a po wygnaniu jezuitów z Malborka rezydencja nie funkcjonowała aż do wiosny 1660 roku.

Treść dokumentu

Adresatem dokumentu jest Andrzej de Leszno Leszczyński, biskup chełmiński i pomezanski. Król zwraca się bezpośrednio do dostojnika kościelnego, chwając zasługi malborskiej rezydencji jezuitów „dla szerzenia prawdziwej wiary rzymskokatolickiej i zbawienia dusz”, w związku z czym uznaje, że powinien bardziej jej sprzyjać, polepszając warunki bytowe zakonników. Podkreśla, że ich miejsce zamieszkania w mieście narażone było do samego początku ich posługi w Malborku na liczne trudności, co prowadziło do sporów z mieszkańcami. Dlatego monarcha postanowił zapewnić im inne, dogodniejsze miejsce znajdujące się w obrębie murów zamkowych, mianowicie przy kościele zamkowym (w dokumencie nazywanym *capella arcis*). Nie podano wezwania świątyni, ale niewątpliwie chodziło o kościół zamkowy NMP, gdyż o niego właśnie jezuita prosili króla. Władca przyznaje zatem jezuitom ów kościół na mocy swojego prawa patronatu, wraz z całym wyposażeniem oraz dochodami

³⁰ R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 72.

³¹ Jan Kazimierz po śmierci swojego bratanka, królewicza Zygmunta Kazimierza w 1647 roku, był tytularnym królem szwedzkim, zaś 20 listopada 1648 roku został wybrany królem polskim.

należącymi do niego od najdawniejszych czasów, jak również z niektórymi sąsiedni mieszkaniami położonymi przy tym samym kościele (kaplicy). Niewątpliwie chodzi tutaj o piętrowy budynek przylegający od strony północnej do kaplicy św. Anny i kościoła zamkowego NMP, który w źródłach nazywano „kamieniczką” (*lapidea*), a w XVI wieku nawet *palatis penes ecclesiam s. Anna*³². Ponadto mogło też chodzić o dawne mieszkania kapelanów zamkowych znajdujące się na Zamku Wysokim w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła. Na koniec król zobowiązuje biskupa do przeniesienia jezuitów we wskazane miejsce, gdyż należy to do obowiązków ordynariusza, podobnie jak wyznaczenie fundacji „obu miejsc”. Ten fragment tekstu jest zagadkowy, gdyż nie ma pewności, o jakich „dwóch miejscach” mowa. Czy chodziło o kościół zamkowy NMP i budynek mieszkalny? Ten drugi podlegał świeckiej zwierzchności zamkowej, a nie duchownej, biskup nie musiał go więc wyposażyć w akt fundacji. Czy chodziło o wyznaczenie fundacji rezydencji jezuickiej w zamku, czy jako „drugie miejsce” określono w dokumencie kaplicę św. Anny, położoną pod kościołem zamkowym NMP? Trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź na te wątpliwości, ale z późniejszych interpretacji jezuitów jasno wynikało, że na mocy omawianego przywileju otrzymali oni kościół zamkowy NMP, „kamieniczkę” oraz kaplicę św. Anny³³. Jeśli chodzi zaś o kościół zamkowy NMP, to istotnie nie posiadał on fundacji, co potwierdzał protokół wizytacji biskupiej z 1647 roku, gdzie stwierdzono, iż „Ecclesia B. M. V. in Arce [...] erectionem non habet”³⁴, a także późniejsza wizytacja z 1654 roku³⁵.

* * *

Przy opracowaniu tekstu źródłowego oparto się na *Instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych od XVI do połowy XIX w.* pod redakcją Kazimierza Lep-szego³⁶. Oryginalną pisownię zmodyfikowano zgodnie z obecnie stosowanymi

32 R. Panfil, *Zamek królewski i rezydencja monarchów polskich w Malborku (1457–1772)*, w: *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2021, s. 204.

33 R. Panfil, *Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego*, s. 194, 196; R. Panfil, *Próby utworzenia kolegium jezuickiego w Malborku*, s. 70–71, tam dalsza literatura.

34 R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, s. 73.

35 M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013, s. 351.

36 J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, załącznik 4, s. 359–384.

regułami. Datę dzienną i roczną zapisaną w tekście cyframi rzymskimi podano obok antykwą w nawiasie prostokątnym cyframi arabskimi.

Tekst źródłowy

Joannes Casimirus Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kijoviae, Volhyniae, Podoliae, Podlachiae, Livoniae, Smolensciae, Severiae et Czerniechoviae, nec non Svecorum, Gotthorum, Vandalorumque Haereditarius Rex.

Reverendo in Christo Patri Domino Andreae de Leszno Episcopo Culmensi et Pomesaniae, supremo regni cancellario, nominato Archi-Episcopo Gnesnensi, sincere nobis dilecto gratiam nostram regiam.

Reverende in Christo Pater, sincere nobis dilecte. Quanto fructuosiore amplandae verae Romanae Catholicae Fidei animarumque saluti magis proficuum Patrum Societatis Jesu Mariaeburgi diaecesis sinceritatis residentiam, quotidiano didicimus experimenta tanto etiam impensius, augendis eiusdem residentiae commoditae tibus favere debemus. Cum vero constiterit nobis, nimis eos hactenus incommodi habitasse, ubi primam ab initio suorum in hac civitate laborum fixerunt stationem, multasque juris ex occasione eius loci debuisse movere cum civitatensibus controversias faciendum nobis duximus, ut eis intra moenia arcis, alium commodiorem prospiceremus locum, prout quidem prospeximus, nempe circa capellam arcis, quam eis pro jure patronatus nostri quod nobis desuper competit, concedimus praesentibus literis nostris, cum omnibus eo ex antiquo pertinentibus, fructibus, proventibus attinentiisque et pertinentiis universis, tum et certis adjacentibus eidem capellae mansionibus. Committimus itaque sinceritati vestrae, ad quem id prout loci ordinarium pertinere dignoscitur, ut eosdem Patres Societatis Jesu eodem transferat mansionem designet foundationem utriusque loci accomodet, acca omnia, quae officio suae sinceritatis incumbere videntur, exequatur factura id sinceritas vestra pro communi Ecclesiae bono et pro gratia nostra. In cujus rei Fidem praesentes manu mostra subscriptas sigillo regni communiri jassimus.

Datum Lovicii die VII [7] mensis Novembris, Anno Domini MDCLVI [1656]³⁷ regnorum nostrorum Poloniae IV [4], Sveciae V [5] anno.

³⁷ Powinno być: MDCLII [1652].

Bibliografia

- Acta Tomiciana. Epistole. Legationes. Responsa. Actiones. Res Geste; Serenissimi Principis Sigismundi, Ejus Nominis Primi, Regis Polonie, Magni Ducis Lithuanie, Russie, Prussie, Masovie Domini. Quarum Primus Hic Tomus Est Continet A. D. 1507–1511*, opr. S. Górski, Poznań 1852.
- Catalogus Privilegiorum, Munimentorum variorum, ad Residentiam Mariaeburgensem spectantium, Conscriptus Anno 1717*, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 41.
- Confirmatio Jurium et Privilegiorum Residentiae Mariaeburgensi Patrum Societatis Jesu servientium*, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 41.
- Confirmatio Jurium et Privilegiorum Residentiae Mariaeburgensi Patrum Societatis Jesu servientium*, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Malbork 64.
- Czyż A. S., *Łowicz. Kolegiata Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*, Warszawa 2010.
- Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie przełożył biskup Julian Wojtkowski*, Olsztyn 2013.
- Długokęcki W., *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004.
- Długokęcki W., *Kaplica i wikaria Najświętszej Marii Panny na Bramie Przewozowej w Malborku w średniowieczu*, „*Studia z dziejów Średniowiecza*” 10 (2004): *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, s. 61–73.
- Długokęcki W., *Kult Najświętszej Marii Panny w mieście Malbork w średniowieczu*, „*Studia Elbląskie*” 24 (2023), s. 19–29.
- Historia Residentiae Mariaburgensis Ab Anno 1647*, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. AB, H 11.
- Jasiński J., *Trzej historycy warmińscy drugiej połowy XIX wieku o dawnej tożsamości warmińskiej (Anton Eichorn, Franz Hipler, Karol Emilian Sieniawski)*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” 2006 nr 4 (254), s. 513–542.
- Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013.
- Jóźwiak S., Trupinda J., *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów 1309–1457*, Malbork 2019.

- Kopiczko A., *Świątynie katolickie i duszpasterstwo w Malborku w latach 1525–1772*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2015 nr 1 (287), s. 35–59.
- Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. *Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016.
- Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. *Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. J. Hochleitner, Malbork 2015.
- N. N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg (fortsetzung)*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 39 (1907) nr 8, s. 94–97.
- Panfil R., *August II Mocny*, w: *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 2: Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 18 września – 2 stycznia 2022, red. A. Dobry, R. Panfil, Malbork 2022, s. 318.
- Panfil R., *Dygnitarze, urzędnicy, duchowni i służba zamku malborskiego w latach 1552–1569 w świetle ksiąg rachunkowych administratorów*, „Studia Zamkowe” 7 (2020), s. 53–94.
- Panfil R., *Jezuici w Malborku w XVII wieku*, Malbork 2024.
- Panfil R., *Pierwsi jezuici w Malborku jako reprezentanci multietnicznego społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 243–295.
- Panfil R., *Próby fundacji kolegium jezuickiego w Malborku w XVII wieku*, w: *Odkrywamy polskość Malborka. W stulecie odzyskania niepodległości*, red. J. Hochleitner, K. Polejowski, Malbork 2018, s. 55–71.
- Panfil R., *Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego w Malborku*, „Echa Przeszłości” nr 18 (2017), s. 171–198.
- Panfil R., *Stosunki religijne w Malborku od początku reformacji do początku XVII wieku*, „Studia Zamkowe” 5 (2018), s. 93–108.
- Panfil R., *Zamek królewski i rezydencja monarchów polskich w Malborku (1457–1772)*, w: *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2021, s. 182–224.
- Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania. Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im Macieja Kilarskiego”*, red. W. Połom-Jakubowicz, J. Trupinda, Malbork 2022.
- Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016.
- Tandecki J., Kopiński K., *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.

Wilhelmi S., *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit*, neu ed. von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2006.

Wiśniewski J., *Kościół (kaplica) Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku w strukturze kościelnej diecezji pomezańskiej*, w: *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 11–28.

Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie oficjałatu pomezańskiego w latach 1525–1821*, t. 1: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009.

Zawadzki W., *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013.